

Huszághné Kelecsényi Ágnes

**Stein Aurél (1862-1943) és a magyar tudomány
Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Stein-gyűjtemények a
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában**

Doktori disszertáció tézisei

Budapest, 2004

A disszertáció tárgya és a kutatás célja

Stein Aurél (1862-1943) régész, nyelvész és földrajztudós, a régészet XX. századi történetének egyik legkiemelkedőbb képviselője, aki Belső-Ázsia kutatásában ért el korszakalkotó eredményeket.

Az Európát és Ázsiát egy nagy kultúrkörre egyesítő tudósok közé tartozik, aki bemutatta, hogyan hatott egymásra a négy nagy civilizáció: a mediterrán nyugati, az indiai, az iráni és a kínai, és vizsgálta találkozási pontjukat Belső-Ázsiában. A Selyemút – melynek módszeres régészeti feltárása az ő munkásságával vette kezdetét – a világ egyik legősibb és legnagyobb szárazföldi kereskedelmi útvonala, nemcsak az áruk közvetítésében játszott szerepet, hanem eszmék, vallási tanok, művészeti stílusok terjedésének és meghonosodásának, egy szinkrétisztikus kultúra kialakulásának színtere volt.

A kutatóútjai alkalmával megtalált írott anyagok, addig ismeretlen nyelvekről és írásokról adták az első tudósítást. Általuk, ismeretlen népek kultúráját és történetét ismerhettük meg, a világvallások helyi változatai és helyi kultuszok kerültek a kutatás látókörébe.

A földrajztudomány, Belső-Ázsia egyik legnagyobb feltérképezőjeként tartja számon, az e területen végzett munkássága hozzájárult a terület geográfiai és történeti földrajzi feltárásához.

Az indológia és az iranisztika területén kifejtett filológiai munkássága jelentős eredményekkel gazdagította e két tudományágat.

Stein Aurél egy nagyformátumú tudós volt, akinek munkássága a halála óta eltelt hat évtized alatt sem veszített jelentőségéből. A mai kutatók közül bárki, aki Észak-Indiától Belső-Ázsián át a Perzsa-öbölre terjedő terület történelmével, földrajzával, vallástörténetével, nyelveivel és művészettörténetével foglalkozik, mindenképp találkozik úttörő munkásságával.

A lexikonok lapjain ez áll róla: magyar származású brit tudós. Valóban, Stein Aurél egész tudományos munkássága a Brit Birodalomhoz köthető, ott találta meg azokat a lehetőségeket, melyekkel tudását és tehetségét kibontakoztatta. Azonban az a tudásbeli felkészültség, amivel elindult Indiába, nagyon is szorosan kötődik szülőhazájához. Bár 1887-től kezdődően már csak látogatóban járt Magyarországon, mégis elmondható, hogy csak távol élt szülőföldjétől, de soha nem szakadt el tőle, s bármekkora nemzetközi elismerésben is volt része, nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a magyar tudományhoz való kötődését kifejezésre jutassa. Szoros kapcsolatban állt a magyar szellemi élet képviselőivel, valamint a magyar tudományt reprezentáló intézménnyel, a Magyar Tudományos Akadémiával.

Disszertációm több éves Magyarországon és Angliában folytatott kéziratári, levéltári és könyvtári kutatómunka eredményeként jött létre. Megírásában az a cél vezetett, hogy bemutassam, mennyiben határozta meg pályájának alakulását az a Magyarország, ahol született és felnevelkedett, mit adott és adhatott tudományos munkájának indíttatásához, és milyen szerepet játszott Stein Aurél a magyar tudomány történetében.

A téma kifejtésénél alkalmazott módszerem az volt, hogy levelezését használva vezérfonalul, az egyes kérdésköröket a korszak történeti, kultúrtörténeti, tudománytörténeti és politikai keretében elhelyezve igyekeztem megvilágítani.

A disszertáció felépítése és tartalma

A disszertáció első része a családi háttérrel mutatja be, ezt követően sorra veszi a magyarországi tanulmányok egyes állomásait, hangsúlyt fektetve arra, hogy megvilágítsa későbbi munkásságára gyakorolt hatásukat.

Ezután eltérve az addig alkalmazott időrendi sorrendtől, egy teljes áttekintést ad közel hat évtizedes tudósi pályáról, annak egyes állomásairól, a különböző tudományterületeken elért eredményeiről.

A továbbiakban a magyar tudomány három neves képviselőjével való kapcsolatát, és azok hatását tekinti át. Duka Tivadarhoz, Goldziher Ignáchoz és Vámbéry Árminhoz fiatalkori, családi kapcsolatok által meghatározott barátság fűzte, nála idősebbek voltak, ezért ők 'atyai barátok'-ként, együtt kerülnek tárgyalásra.

A földrajz területén kifejtett munkássága, és annak fontos magyar vonatkozásai a következő nagy fejezet témája.

Ezután újra személyekhez kötődő tudományos kapcsolatokról esik szó. Az itt szereplőket az köti össze, hogy valamilyen módon kötődtek a Hopp Ferenc által alapított Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeumhoz, és a keleti művészethez.

A disszertáció második részében Stein Aurél és a Magyar Tudományos Akadémia kapcsolata válik a vizsgálódások fő témájává. Először az Akadémia Könyvtárával kapcsolatban a Stein adományokat, és azok háttérét tekinti át, majd az 1895 és 1939 közötti időszakban azt igyekszik bemutatni, hogy a külső tagságtól milyen út vezetett Magyar Tudományos Akadémia munkájában való aktív részvételig, nemzetközi kapcsolatainak építésében játszott szerepvállalásáig.

Az utolsó három fejezet a halála utáni időszakban, a Stein-hagyaték történetével, az általa alapított felfedezői ösztöndíjjal, és befejezésül, munkásságának hazai és nemzetközi recepciójával foglalkozik.

Stein Aurél egy középosztálybeli zsidó család harmadik gyermekeként született Pesten, a kiegyezés előtt öt évvel. Idős szülei, Stein Náthán és Hirschler Anna nem játszottak meghatározó szerepet nevelésében és taníttatásában. Ezt a feladatot 19 évvel idősebb bátyja, Stein Ernő látta el, nagybátyja, Hirschler Ignác irányításával. A Stein és a Hirschler család mellett, az utóbbihoz többszörös házassági kötelékkel kapcsolódó Neuschlosz családdal is foglalkozik a fejezet, amelynek tagjai kiemelkedő szerepet játszottak a korszak építészeti- és ipartörténetében.

A családi háttér áttekintésénél a legnagyobb hangsúlyt dr. Hirschler Ignác (1823-1891) életének és működésének bemutatása kapja. Hirschler Ignác orvosként és közéleti emberként is kora elismert személyiségei közé tartozott: őt tekintik a magyarországi szemészet első jelentős képviselőjének, az 1876 utáni magyar közegészségügyi törvények egyik kidolgozója, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az Orvosegyesület elnöke, az Orvosi Hetilap Szemészet c. mellékletének évtizedeken át szerkesztője, több mint száz szakcikk szerzője, aki azonban egyetemi tanár nem lehetett.

Hirschler Ignác a zsidó emancipáció egyik élharcosa, a magyarországi zsidóság nagyhatású vezető egyénisége volt. Közéleti tevékenységének elismeréseként főrendiházi tagságot nyert.

Hirschler Ignác életútja nagyon sok tanulsággal szolgál az asszimilálódás útját választó magyar zsidó értelmiség korabeli lehetőségeit illetően, és azért nagyon fontos megismerése, mert saját tapasztalatai alapján szabott irányt unokaöccse nevelésének, tanulmányai alakításának.

A köztisztviselőként álló nagybácsi tette lehetővé, hogy Stein Aurél már gyermekkorától kapcsolatba kerülhetett a hazai tudományos és politikai élet vezető képviselőivel. Tanulmányai alakulásában is meghatározó volt nagybátyja kapcsolatrendszere, amely megnyitotta előtte a lehetőségeket, és aztán már saját szorgalmán és tehetségén múlott, hogy élni is tudott ezekkel.

A következő fejezet a magyarországi középiskolai tanulmányokkal, a Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnáziumban eltöltött két év hatásával foglalkozik. Sorra véve az őt tanító pedagógusokat megállapítható, hogy közülük többen jelentős tudományos tevékenységet folytattak, egyetemi tanárok és akadémiai tagok lettek. Nem véletlen tehát, hogy Stein Aurél később is tartotta a kapcsolatot volt iskolájával. Az Evangélikus Országos levéltárban őrzött iskolatörténeti dokumentumokból az is kiderül, hogy innen ered ismeretsége Hunfalvy Pállal, aki tanulmányai idején az iskola felügyelője volt. Később a Magyar Tudományos Akadémia első kinevezett főkönyvtárnoka lett, és ezt a tiszteletet negyven évig töltötte be. 1921-ben, amikor Stein Aurél könyvtárának egy részét átengedte az Akadémia könyvtárának, Hunfalvy-ról, mint jóakarójáról emlékezett meg, akitől sok hasznos buzdítást és tanácsot kapott, midőn még középiskolás diákként az általa vezetett könyvtárban kezdett el foglalkozni orientalisztikával. Hunfalvy Pál, akit elsősorban nyelvészként és etnográfusként tartanak számon, maga is foglalkozott keleti tanulmányokkal, rendszeres látogatója volt a nemzetközi orientalisztikai kongresszusoknak. Munkatársai, akikkel az Akadémia könyvtárának felállításában, és egy modern tudományos könyvtárrá való építésében fáradozott, szintén kötődtek a keletkutatáshoz: Budenz József nemcsak a török nyelvben volt járatos, de szanszkritista is volt, fordításai jelentek meg, a turkológus Repiczky János, a „Török-magyar történeti kútfők” gyűjtésével és ismertetésével volt megbízva. Ők hárman egy olyan könyvtárat hoztak létre, amely kiválóan alkalmas volt az orientalisztikával ismerkedő ifjú számára a tanulmányok megkezdésére.

Stein Aurél külföldi egyetemi tanulmányait, valamint a doktorátus megszerzése utáni angliai kutatásait, magyar állami ösztöndíjak segítségével folytatta. Indiába utazását is ez a támogatás tette lehetővé. Az ösztöndíjakat nyolc éven keresztül, a Trefort Ágoston vezette Vallás- és Közoktatási Minisztérium biztosította számára. Itt a családi levelezés alapján ezen ösztöndíjak háttérét tárja fel a disszertáció, központba állítva Trefort Ágoston miniszteri tevékenységét, s annak hatását, elsősorban a magyar felsőoktatás intézményrendszerének kialakításában, valamint a kor kihívásainak megfelelni tudó, új tudós generáció támogatásában. Az ösztöndíjak elnyerésében, a bemutatott jó bizonyítványokon kívül, melyek egy ígéretes tehetséget sejtettek, nagy szerepe volt Hirschler Ignácnak, aki igen szoros kapcsolatban állt Eötvös Józseffel, majd az őt a miniszteri székben, és az Akadémia elnöki tisztségében követő Trefort Ágostonnal. A két kultúrpolitikus, a vallásügyekért felelős miniszterként, az izraelita felekezetet illetően, nagyban támaszkodott Hirschler Ignácra.

A magyarországi tanulmányok utolsó állomása a Ludovika Akadémián eltöltött önkéntesi év volt 1885/1886-ban, amelynek eredményeként tartalékos hadnagyi rangot kapott.

A Ludovika Akadémia még egy fiatal intézmény volt, amikor Stein Aurél hallgatói sorába lépett. 1869-ben született meg a Magyar Királyi Honvédség, amelynek szüksége volt magyarul beszélő tisztikarra, s e tisztikar képzésére nyitotta meg kapuit a Ludovika Akadémia 1872-ben. A Ludovika Akadémia, szemben a közös hadsereg két akadémiájával, magyar intézményként működött, s növendékeibe nem a birodalmi eszmét, hanem inkább a nemzeti gondolatot táplálta. Az intézmény szellemisége közel állt a fiatal Steinhez. Csak néhány évtized választ még el az 1848-as forradalomtól, apjának és nagybátyjának forradalom iránti elkötelezettsége, valamint Stein Aurél akkor szövődő barátsága Görgey volt szárnysegédjével,

az első Kőrösi Csoma Sándor életrajz szerzőjével, Duka Tivadarral, csak fokozták érzelmi elkötelezettségét az intézménnyel szemben.

A Ludovikán nyert képzés hatására régi vonzódása a történelmi topográfia iránt új értelmet nyert azáltal, hogy megismerkedhetett a térképészettel.

Kitűnő oktatói voltak, a magyar katonai gondolkodásban meghatározó szerepet betöltő, jelentős szakirodalmi tevékenységet is folytató tisztek, mint például Rónai Horváth Jenő, aki hadtörténeti munkáival, a Hadtörténelmi Közlemények megindításával, valamint az MTA rövid ideig fennálló Hadtudományi Bizottságának elnökeként fejtett ki jelentős tevékenységet. Stein Aurél később az itt elsajátított tudást az expedíciók szervezésében és lebonyolításában, a térképezésben és a fotózásban is nagy sikerrel tudta kamatoztatni. Hálája jeléül a Ludovika Akadémián hosszú éveken keresztül kiosztásra került a Stein-jutalom, a térképezésben legjobb eredményt elért hallgatók részére. Az intézmény könyvtárát saját művei megküldésével gyarapította.

A következő fejezet részletes áttekintést ad arról a több tudományágban végzett, lenyűgözően sokoldalú és eredményes tudományos pályáról, amellyel Stein Aurél méltán vívott ki nemzetközi elismerést. Itt vázlatosan, csak a legfontosabb helyszínek és eredmények sorolhatók fel:

Tudományos tevékenységét hivatalos nyugdíjba vonulásáig (1917), illetve a szolgálattól való tényleges visszavonulásáig (1928) úgy végezte, hogy közben az Indian Civil Service különböző területein dolgozott: a Pandzsábi Egyetem, majd a Calcutta Madrasa vezetője, ezt követően tanügyi és régészeti felügyelő, 1910-től pedig az Indiai Régészeti Felügyelet főfelügyelője volt.

A tudományos pálya két nagy szakaszra osztható. Az elsőben inkább a filológus dominál, ebben az időszakban elsősorban indológiai és iranisztikai képzettségét kamatoztatta, s leginkább a Rājataranginī kiadását és fordítását, és a Kasmírban végzett történeti földrajzi kutatásokat kell kiemelni.

1900-tól veszi kezdetét a pálya második szakasza, amikor már a régészeti tevékenység áll a középpontban, s ezt egészíti ki a térképészeti, földrajzi munkásság.

A három nagy belső-ázsiai expedíció során elért kutatási eredményeinek ismertetése előtt az értekezés tárgyalja ezen expedíciók helyszínét, Stein Aurél kutatásainak előzményeit, a Bower-kézirat megfejtésétől kezdődően, a terület feltárására indult nemzetközi versenyig, melyben orosz, német, francia, japán és amerikai expedíciók vettek részt.

A kereskedelmi útvonalak mindig is jelentős szerepet játszottak az emberiség történetében. A Selyemút, amelyet egyes számban csak gyűjtőfogalomként használhatunk, hisz egy úthálózatot jelentett, amely hatalmas területet kötött össze a Mediterráneum és Kína között, olyan volt, mint egy nagy olvasztótégely. Multi-etnikus, soknyelvű társadalma, vallási sokszínűsége, amelyben a buddhizmus mellett a manicheizmus és a nesztoriánus kereszténység is nagy szerepet játszott, az eszmék, tanok, ismeretek egymásra hatása, egy egyedülálló és virágzó kultúrát hozott létre. Ennek egyes emlékei, már utazók esetleges gyűjtése, és a kincskeresők tevékenysége révén, tudományos körökben ismertté váltak. Stein Aurél célja az volt, hogy a homok által betemetett oázisvárosokat a modern régészet eszközeivel tárja fel.

Az első expedíció (1900-1901) Hotan környékére összpontosított, itt kutatta át a Takla-makán déli szegélyén egymást követő oázisvárosok romjait, a Pamírban és a Kunlun hegységben térképezett.

Kutatásai során kharosti írású, prákrit nyelvű szövegeket, valamint szanszkrit, tibeti és kínai nyelvű dokumentumokat talált. Egyre erősödött egyúttal az a gyanúja, ami már indulása előtt

is megfogalmazódott benne, hogy az 'ismeretlen írású' dokumentumok, melyek időközben brit és orosz gyűjteményekbe kerültek, s tudósok foglalkoztak megfejtésükkel, hamisítványok. Ezen expedíciója alatt sikerült leleplezni a hamisítót.

A feltárt buddhista szentélyek a graeco-buddhista művészet elterjedését bizonyították Ázsia belsejében. A használati tárgyak, háztartási és gazdasági eszközök, faragványok, az egykori települések virágzó kultúrájáról és mindennapi életéről is tanúskodtak.

II. expedíciója során (1906-1908) visszatért egyes már korábban átkutatott romhelyekre, majd kiterjesztette vizsgálódásának körét a Lóp-nor irányában, és feltárta Loulant, amely kínai csapatok állomáshelye volt a Kr. e. 2. század végétől. Nyugat felé haladva, a Szu-lo-ho folyó medrének végső szakaszánál ősi falrészeket fedezett fel, s mivel azok a római határok őrzésére szolgáló falakra emlékeztették, limesnek nevezte el. A fennmaradt sok kínai nyelvű szöveg bizonyította, hogy a hun betörések ellen építették. Ekkor azonban már érdeklődése Tunhuang felé vonzotta, melynek jelentőségére Lóczy Lajos hívta fel figyelmét. Az Ezer Buddha barlangtemplomok hozták meg számára életének legszenzációsabb felfedezését, ugyanakkor kínai részről a legtöbb kritikát is. Tunhuang jelentőségét az adta, hogy a Selyemút északi és déli útvonalának találkozásánál fekszik. A IV. és a XIV. század között buddhista szerzetesek kb. 4500 falfestményt, mintegy kétezer szobrot készítettek, mintegy 500 barlangban. A befalazott könyvtár, amelyet a XI. században zártak le, a rendkívüli szárazság miatt tökéletesen megőrzött kb. 50.000 kéziratot az V.-X. századból. Stein Aurél ezekből mintegy 3000 többé-kevésbé ép tekerestet és 6000 kisebb-nagyobb kéziratot ill. töredéket, s több száz selymfestményt vitt a British Museumba. Ezek a kéziratok nyelvüket és írásukat tekintve is rendkívül változatosak: kínai, tibeti, szanszkrit, hotani szaka, tokhári, köktörök stb. és bráhmí, kharosti, rovásírásos török stb. A kéziratok között volt a világ legrégebbi nyomtatott könyve, a 868. május 11-ére datált Gyémánt Szútra.

A III. expedíció (1913-1916) volt a leghosszabb belső-ázsiai expedíciója, melynek során egyrészt újra meglátogatott már korábban vizsgált romokat, újabb írásos leletekkel szaporítva gyűjteményét, új kereskedelmi útvonalakat határozott meg, folytatta a Nansan hegységben 1907-ben megkezdett térképezést, majd következett a Tiensan keleti része, és érintette Dzsungária egy részét is. Utána Turfán környékét kutatta, Kara-hodzsa és Tojuk területén végzett ásatásai fontos, leginkább ujjur emlékekkel szolgáltak. 1915-ben egy teljesen újszerű, ugyanakkor gyümölcsöző feladathoz látott: az Asztana mellett fekvő hatalmas temető feltárásához. Kaszárba visszatérve, a leletekkel útnak indította karavánját India felé, ő pedig elindult, hogy a Pamíron át Orosz-Turkesztánba jusson. Ez az út leginkább történeti földrajzi és antropológiai vizsgálódásra adott alkalmat. Ezután Perzsia következett, Szisztán, ahol a pártus időkből származó hellenisztikus alkotások kerültek elő, bizonyítva az iráni összeköttetést Észak-nyugat India görög-buddhista, és Belső-Ázsia buddhista művészete között, valamint egy ugyancsak ebből az időből származó határfal. A sivatagos terület pedig ennél jóval korábbi leleteket szolgáltatott, a khalkolitikus korból származó cserepek és kőeszközök formájában.

A következő néhány év nem a terepmunkáé, hanem az írásé volt. Közben gyakran látogatott Delhibe, ahol a III. expedíció leleteinek a befogadására a múzeumot egy új épületrésszel bővítették. 1926-ban 9 hetes útra ment a buddhista emlékekben gazdag Szvát területére, majd ezt követte a Nagy Sándor témakör egyik legfontosabb kérdése, az Aornosz-probléma megoldása.

Az 1920-as évek a régészet aranykorát jelentik: Tutanhamon sírjának megtalálása, a korszakalkotó felfedezés az Indus-völgyében, Sir Leonard Wolley ásatásai Urban stb. Stein Aurél, mivel követte az eseményeket elhatározta, hogy az Indus-völgyi kultúra terjedését fogja vizsgálni nyugat felé, a Tigris folyó irányában. 1927-1936 között több kutatóutat tett e

célból a Pandzsáb határától Vazirisztán, Beludzsisztán, Makran területén, és tovább Iránba, egészen az Urmia-tóig.

IV. és egyben utolsó belső-ázsiai expedíciója (1930-1931) után szponzorainak sajnálkozva ennyit írt: „kellő haszon nélkül elköltött pénz, neki pedig személy szerint pótolhatatlan idővesztéség.”

Egészen az 1990-es évek második feléig nem lehetett tudni, pontosan mi állt ennek a szinte feleslegesen eltöltött évnek a háttérében. Ekkor a Harvard archívumok mélyéről előkerült iratok bizonyították, hogy egyrészt többszörös rivalizálás állt a háttérben: a brit és az amerikai diplomaták, az expedíciót finanszírozó két intézmény, a Harvard Fogg Museum és a British Museum, valamint az expedíció két Harvard szponzora között. A másik tényező pedig az volt, hogy Kínában az ébredő nacionalizmus megváltoztatta a régészeti kutatás szabályait is. Felnövekedett egy olyan tudós nemzedék, amely elsősorban külföldi egyetemeken szerezte diplomáját, és már nem nézte tétlenül azokat a régészeti rohamokat, melynek során a világ különböző részéről érkező régészek megfosztják Kínát történelmi emlékeitől. Stein Aurél azonban nem értette meg az idők változását, nem igyekezett felvenni a kapcsolatot a kínai hatóságokkal s expedícióját átalakítani közös vállalkozássá a kínaiakkal, hanem önmagát tisztázandó egy közleményt jelentetett meg a Times-ban, hangsúlyozva azt, hogy eljön az idő, amikor a kínaiak is megértik, milyen sokat tett azért, hogy rámutasson arra a jótékony szerepre, melyet az ősi Kína játszott Belső-Ázsia történetében. Soha többé nem térhetett vissza a Tarim-medence romjaihoz.

A következő időszakban Észak-India, Irán és Irak területén folytatta régészeti munkásságát. Jóllehet nem volt igazi szerelme az őskori régészet, de itt is megtalálta az érdeklődésének megfelelő területet: nagy területek régészeti felmérését végezte, legfeljebb próbaásatásokat folytatva, s ezt kötötte össze a térképezési munkákkal. Ebbe az időszakba tartozik a négy iráni expedíció, valamint kisebb kutatások Nagy Sándor hadjáratai egyes helyszíneinek meghatározásával.

Figyelme ezután más irányba fordult. Mivel ő fedezte fel Kanszuban a Han-kori limeseket, nagy érdeklődéssel követte Antione Poidebard repülőgépről végzett római limes kutatását Szíriában. Stein Aurél 1938-39-ben, vagyis 76 éves korában, a Royal Air Force gépeiről végzett megfigyeléseket, és fényképezett római kori maradványokat Irak és Transzjordánia területén.

A következő évben Kasmírban, a Rājataranginī új kiadásához készített fotófelvételeket.

1941-ben a Darel és Szvát között fekvő, még addig nem kutatott területet vizsgálta át egyrészt repülőgépről, másrészt a terepen végzett kutatásokkal, majd 1943 elején Las Bela-ban, újra a Nagy Sándor témát elevenítette fel, s kutatta a területet, amelyen át a világhódító visszavonult Gedrosia felé.

1943-ban egy ifjú kora óta dédelgetett álmom látszott megvalósulni: eljutni Afganisztánba és az ősi Baktria területén kutatni. 1943. október 19-én érkezett Kabulba, a múzeumban meghűlt, majd szélütés érte, október 26-án halt meg. Azóta is Kabulban, a keresztény temetőben pihennek földi maradványai.

A tudományos pálya részletes bemutatása után a disszertáció magyar tudományos kapcsolatai áttekintésére tér át. Duka Tivadar, Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin, a három tudós 'atyai' barát Stein Aurél pályájára gyakorolt hatását tárgyalja. Közös vonásuk, hogy a maguk eszközeivel igyekeztek tudományos törekvéseiben támogatni, és munkásságáról a hazai köröket tájékoztatni. A Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává is az ő ajánlásuk alapján választották meg.

Duka Tivadar orvos, a brit-indiai hadsereg ezredese, Kőrösi Csoma Sándor első biográfusa, nagy hatást gyakorolt rá. Egyrészt azzal, hogy az ő révén került kapcsolatba az indiai brit adminisztrációban fontos szerepet betöltő személyekkel, akik segítették Indiába kerülésében, másrészt azzal, hogy Duka követendő példát szolgáltatott számára a két hazához való tartozás és ragaszkodás megvalósításában.

Duka Tivadar - különösen nyugdíjba vonulása után - nagyon aktívan vett részt szülőföldje és a fogadott haza életének kölcsönös megismertetésében, s tudományos társaságoknál betöltött tiszteleti állásait, a saját tagságából adódó lehetőségeket kihasználva, minden alkalmat megragadott, hogy a magyar tudományt pártolja.

Stein Aurél Duka nyomdokain haladva, a Csoma-kultusz fenntartásában mind itthon, mind pedig külföldön aktív szerepet vállalt. Ha tehette részt vett a Duka által alapított Kőrösi emléküléseken, képviselte Magyarországot a külföldi Kőrösi Csoma megemlékezéseken, részt vett a nagy székely vándor relikviáinak összegyűjtésében.

Goldziher Ignáchoz, a modern iszlámtudomány megalapítójához több szálon is kötődött: az atyai barátok közül itt érvényesült leginkább a családi kapcsolatok régről eredő, és hosszan tartó hatása, kapcsolatukat áthatotta egymás munkásságának kölcsönös elismerése és tisztelete. Első cikkei témaválasztásában Goldziher Ignác tanácsai is szerepet játszottak. Stein Aurél indiai tartózkodásának első évtizedében, mikor még foglalkozott a hazatéréssel, vele tárgyalt meg legrészletesebben az egyetemen való elhelyezkedésének vágyát, két lehetőséget véve számításba: első helyen a magyar, s ha az nem sikerül, valamelyik német egyetemen.

Goldziher Ignác jóakarató figyelme és érdeklődése kísérte Stein Aurél pályáját, munkásságának itthoni megismertetésében részt vállalt, s Vámbéry Árminnal közösen benyújtott ajánlása alapján, 1895-ben az MTA külső tagjai közé választotta Stein Aurélt. Azért nem lehetett levelező tag, mert 1889-től már nem volt magyar állampolgár.

A kapcsolat azonban már az ő esetében sem volt egyoldalú: Stein Aurél nagy örömmel értékesítette indiai lehetőségeit, hogy anyagokat gyűjtsön az indiai iszlám vonatkozásokra, kéziratokkal, könyvekkel látta el, egyes kérdések megválaszolására megkereste a helybéli szakembereket.

1933-óta őrzi az Akadémia Könyvtára Goldziher Ignác levelezését. Stein Aurél nevéhez fűződik, hogy ez a fontos tudományos levelezés kiegészülhetett: megkeresésére adta át másolásra a Tübingeni Egyetem Goldziher Ignác Theodor Nöldekéhez írt leveleit.

A turkológus Vámbéry Ármint is Hirschler Ignác révén, gyermekkorában ismerte meg. Az ifjú Steinre valószínűleg nagy hatást gyakorolt, hogy tőle magától hallhatta közép-ázsiai utazásának történetét. A kapcsolatot fenntartotta egészen Vámbéry haláláig, mindig hálásan megköszönte Vámbéry Ármin figyelmét és segíteni akarását, turkológiai vonatkozású publikációkat küldött neki, de nem volt ez sem személyes, sem tudományos szempontból olyan mély kapcsolat, mint amilyen Duka Tivadarhoz és Goldziher Ignáchoz fűzte.

Stein Aurélról el lehet mondani, hogy ha nem tett volna olyan felfedezéseket, amelyek beárnyékolják a más területeken elért eredményeit, akkor a földrajz területén végzett munkássága magában is tartós hírnévre jogosítaná fel. A történelmet és a földrajzot, két egymást kiegészítő diszciplínának tartva, a társadalmi mozgások és a földrajz kölcsönhatása állt vizsgálódásai középpontjában, történeti földrajzi munkássága alapvetően járult hozzá Belső-Ázsia és Észak-India történelmének alaposabb megismeréséhez.

Térképészeti tevékenységével kapcsolatban nem lehetett megkerülni a sokszor elhangzó vádat, miszerint „brit ügynök” vagy „kém” lett volna. E feltételezés alapján fordulhat elő, hogy egyes szerzők, régészeti expedícióit is katonai-térképészeti akciókként emlegetik, amelyeknek elsődleges célja, a térképezés által, a brit imperializmus szolgálata volt. Ez a

kérdés csak akkor értelmezhető, ha egy fogalom, a „Great Game” jelentését megvizsgáljuk. A hidegháborúnak volt ez egy viktoriánus előzménye, résztvevői Oroszország és a Brit Birodalom, tétje pedig a Belső-Ázsia területe fölötti politikai ellenőrzés megszerzése volt. Stratégiai fontossága volt a két birodalmat elválasztó területek feltérképezésének. Stein fő működési területe, az Északnyugati Határtartomány és Beludzsisztán is ebbe az érzékeny zónába esett, ahol a titkos tevékenység, az adatgyűjtés a mindennapokhoz tartozott. Kétségtelen tény, hogy minden expedíciós terve benyújtásakor felajánlotta, hogy a Survey of India által rendelkezésére bocsátott földmérők segítségével térképfelvételeket készít, ami nagymértékben hozzájárult az anyagi támogatás elnyeréséhez, és az expedíciókhoz, valamint könyvei megírásához szükséges szabadság biztosításához.

Stein Aurélt tudományos érdemei elismerésül a Magyar Földrajzi Társaság 1903-ban tiszteleti tagjává választotta, első magyar nyelven megjelent könyve a Társaság kiadásában jelent meg, magyarországi előadásai hosszú időn keresztül annak szervezésében kerültek megtartásra. Jóllehet több magyar tudományos társaság (Országos Magyar Régészeti Társaság, Körösi Csoma Társaság, Magyar Philológiai Társaság, Turáni Társaság) választotta tagjává, indoklásul felhozva munkásságának nemcsak az egyetemes tudományra gyakorolt hatását, de a magyarság történetének megismeréséhez való hozzájárulását is, elmondható, hogy valójában csak a Magyar Földrajzi Társaság volt az, amelynek tevékenységében részt is vállalt. Kimutatható, hogy a magyar földrajztudósok eredményeit figyelemmel kísérte, és munkájában hasznosította is. Hazai kollégáinak rendszeresen küldött térképeiből, magyar geológusok vettek részt a belső-ázsiai expedícióiból származó kőzetminták laboratóriumi vizsgálatában.

A XIX. században, és a XX. század elején Belső-Ázsia felfedezésében, földrajzi, zoológiai és botanikai leírásában több magyar jeleskedett, Berzenczey Lászlótól Prinz Gyuláig. Stein Aurél Almásy Györgynek a Tiensanban végzett kutatásait támogatta.

A magyar földrajztudomány képviselői közül három tudóssal való kapcsolata kerül tárgyalásra. Lóczy Lajoshoz évtizedeken át a legmélyebb barátság kötötte. Soha nem felejtette el kifejezésre juttatni háláját az Ezer Buddha barlangtemplomokért: Lóczy Lajos, a Széchenyi Béla vezette expedíció tagjaként, 1879-ben járt ott, és az ő leírásai indították Steint arra, hogy második expedícióját kiterjessze nyugati irányba, s ezáltal neki köszönhette élete legnagyobb felfedezését. Lóczy Lajos az egyetlen magyar tudós, akit felkért, hogy egy expedíció tudományos leírását adó, több szakember bevonásával készített, nagy összefoglaló műben írjon. Az Ancient Khotan-ban, Lóczy Lajos elemezte a lösz és homok mintákat, amelyekből a leletek előkerültek.

Baráti érzelmek fűzték az MFT későbbi főtítkárához és alelnökéhez, gr. Teleki Pálhoz is. Nagyra becsülte a földrajztudomány területén kifejtett munkásságát, az aktív politikában való részvételét erős kötelelességtudatának tulajdonította.

Cholnoky Jenő foglalkozott legtöbbit a magyar geográfusok közül Stein Aurél földrajzi működésével, ugyanakkor volt egy problematikus pontja kettőjük kapcsolatának: ez a Belső-Ázsia deszikkációjának kérdésében kialakult polémia.

A disszertáció következő fejezete a keleti művészethez és a Hopp Múzeumhoz kapcsolódóan ismét a személyes tudományos kapcsolatok témakörét érinti.

Hopp Ferenc, édesapjának, Stein Náthánnak volt barátja, vele külföldön tanulva ritkán találkozhatott, de szívügyévé vált az általa létrehozott gyűjtemény további sorsa. A Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum felállítójával és egyben első igazgatójával, Felvinczi Takács Zoltánnal közeli kapcsolatban állt, műveiből ajándékozott a múzeumnak, s egy általa vásárolt műtárggyal is gyarapította azt.

Fábri Károly, aki a keleti művészettel való ismerkedését Felvinczi Takács vezetésével szintén a Hopp Múzeumban kezdte, volt ez egyetlen európai, akit magával vitt egy expedíciójára. Ez a rövid munka 1931-32-ben Fábri későbbi karrierjét is meghatározta: a híres régésszel való együttműködése, valamint az indiai régészeti bibliográfia készítésében végzett munkássága révén, később az Indus-völgyi lelőhelyeken dolgozhatott, majd a Punjab Exploration Fund keretében végzett régészeti munkát, s megbízást kapott a lahore-i múzeum újjárendezésére.

Baktay Ervin érdeklődésének középpontjában India állt, egy kitűnő írói stílussal rendelkező, a tudomány népszerűsítését magas szinten művelő orientalista volt. A Hopp Múzeumban az indiai anyaggal dolgozott, és a múzeum igazgató helyettese is volt. Ő az egyetlen magyar, aki meglátogatta Stein Aurélt a Mohand Margon fekvő nyári szálláshelyén, amelyről aztán több cikkben, és a Boldog völgy országa c. könyvében is beszámolt.

Kapcsolata Felvinczi Takáccsal, Fábrival és Baktayval is példázza, hogy Stein Aurél mennyire igyekezett hazai tudós társait támogatni, felhasználva a nemzetközi tudomány világában meglévő széles kapcsolatrendszerét és tekintélyét. Segítséget nyújtott akár külföldi orientalisztikai tanulmányok folytatásához, cikkek megjelentetéséhez, egy-egy tanulmányút elnyeréséhez, vagy egy állás megszerzéséhez, ajánló levelek írásával, vagy személyes közreműködéssel.

A disszertáció második nagy egysége a Magyar Tudományos Akadémiára összpontosít. Stein Aurél műveit a megjelenésük után mindig megküldte az Akadémia Könyvtárának, az 1920-as évek azonban döntő változást hoztak. Ettől az időponttól kezdődően adományokat juttatott a Szily Kálmán főkönyvtárnok vezette könyvtárnak: 1921-ben először családi levelezését, nagybátyja és bátyja több évtizeden át tartó levélváltását hagyta örök letétként. Ennek a levelezésnek jelentőségét ő elsősorban abban látta, hogy a Goethe-irodalommal foglalkozik, azonban számunkra az teszi fontossá, hogy nagyon sok információt nyújt Stein Aurél ifjúságáról, tanulmányairól. Ezután Duka Tivadar önéletrajzi feljegyzéseit küldte meg megőrzésre. Hamarosan felajánlotta, hogy könyvtára nélkülözhető részét átengedi, és saját költségén az Akadémiára szállíttatja, és rendszeres pénzbeli adományokkal támogatja a könyvtárat.

Az adományozás hátterének megvilágításához Stein Aurél Trianonnal kapcsolatos megnyilvánulásait kell vizsgálni. Ezekből teljesen nyilvánvaló, hogy úgy érezte, tennie kell valamit, és a saját eszközeivel oly módon tud hozzájárulni a magyar tudományos kutatás fennmaradásához, ha a könyvtárat támogatja.

1924. márciusában érkezett meg a Stein-könyvtár, amely nemcsak könyvekből állt, hanem kisebb mennyiségben folyóiratokat és kéziratos anyagot is tartalmazott. A hosszú ideig különgyűjteményként kezelt Stein-könyvtár 1154 művének feldolgozása 1927-ben fejeződött be. Olyan időben érkezett ez az adomány, amikor az Akadémia Könyvtára szinte egyáltalán nem tudott külföldi könyveket vásárolni, s ez az orientalisztikai gyűjtemény nagy hozzájárulást jelentett a magyar keletkutatáshoz.

A könyvtárat később is támogatta, pl. a cserekapcsolatok a Bodleian Library-vel az ő révén alakultak ki, orientalisztikai tudományos társaságok folyóiratai szintén közbenjárásával jutottak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gyűjteményébe.

Stein Aurélt 1895-ben választották az Akadémia külső tagjává, 1897 májusában tartotta meg székfoglaló beszédét *A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése* címen. Ebben hangsúlyozta, hogy „[...] bármennyire is távol essék munkásságom eddigi helye és érdekköre szülőföldemtől, én az ez elismerésből folyó kötelességekről épen oly kevésbé fogok megfélekedni, mint a tekintetes akadémia iránt való hálámról” - s ez az ő esetében egy olyan ígéret volt, melyet minden szempontból élete végéig megtartott.

Stein Aurél taggá választásától kezdődően igyekezett munkásságának a magyar tudományhoz fűződő kapcsolatát megfogalmazni, s ezt ő abban látta, hogy olyan területen dolgozik, amely a régi magyar és török vándorlások történeti háttére gyanánt, a hazai tudományos kutatás érdekkörét közelebről is érinti.

Kevés magyar vonatkozású utalás van Stein Aurél műveiben. Ezekből, sokszor teljesen egymásnak ellentmondó, különösen a magyar őstörténetre vonatkozó különféle teóriák bizonyításakor, igyekeznek az ő munkáira is hivatkozni. Stein Aurél rendszeresen olvasta a magyar tudományos sajtót, az Akadémia, az Értesítőn kívül, rendszeresen küldött számára folyóiratokat, testületi tagságaiból eredően is tájékozott volt az itthoni kutatásokról. A tudományos viták sem kerültek el figyelmét, s mivel annyira szoros szálak fűzték a magyar szellemi élet képviselőihez, ezek szereplőit legtöbbször személyesen is ismerte. Gondoljunk csak az ugor-török háborúra, s annak két fontos szereplőjére: Hunfalvyra és Vámbéryre. De ő mindig megmaradt azokon a területeken, ahova tudósi érdeklődése vonzotta, s azon az állásponton volt, hogy ha kutatásai adnak bizonyos kiindulási pontokat, mélyebben megvizsgálandó kérdéseket vetnek fel, hogy azokból valódi tudományos eredmények szülessenek, az már a hazai tudósok feladata.

A disszertáció a különböző kérdések kapcsán felvázolja azt is, hogy milyen volt az adott korszakban a Magyar Tudományos Akadémia, milyen helyet foglalt el a hazai tudományos életben. Attól az időtől kezdve, hogy Stein Aurél nemcsak az egyes események látogatójaként, hanem aktívan is részt vállalt a tudós testület munkájában, s ez, akár csak a könyvtár esetében, az 1920-as években veszi kezdetét, az Akadémia már elvesztette központi helyét a magyar tudományos életben. Múltból öröklött nehézsége, a változásokat a tudományok területén is lassan követő szellemisége miatt, egyre távolabb került a mozgalmas szellemi élettől. A korszak nagyformátumú kultúrpolitikusa, Klebersberg Kunó tudománypolitikai elképzeléseiben már kevés szerepet szánt ennek az Akadémiának. De nemcsak itthon voltak problémák, hanem a külföldi akadémiák világából is kiszorult. Az I. világháború után nemzetközi kapcsolatai szinte teljesen megszűntek, s csak igen lassan kapcsolódhatott be újra a nemzetközi szellemi életbe.

1905-1936 között Berzeviczy Albert állt az Akadémia élén, 1920-tól főtitkára a jogtudós Balogh Jenő volt. Személyében Stein Aurél egy olyan baráttra lelt, akivel nagyon jól tudtak együtt munkálkodni a különböző akadémiai ügyekben. Stein Aurél 1925-ben, 1929-ben és 1934-ben előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián, és sokoldalúan vett részt az Akadémia érdekeinek támogatásában, legyen szó akár a nemzetközi kiadványcseréről, a magyar tudományos kiadványok eljuttatásáról az utódállamok területén élő magyarsághoz, vagy a magyar tudós testület képviseléről külföldön. Az Akadémia vezetői számíthatták rá, mert minden olyan ügyben hajlandó volt befolyását, személyes kapcsolatait felhasználni, amelyből a magyar tudomány számára eredmény volt várható. Természetesen értékelték az e területen végzett munkáját, s Berzeviczy Albert felterjesztése alapján, a Kormányzó 1931-ben a II. Osztályú Magyar Érdemkereszt a Csillaggal kitüntetésben részesítette.

A disszertáció következő két fejezete végrendeletének magyar vonatkozásaival foglalkozik.

Stein Aurél nyomtatott könyveit végrendeletében a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta. Ennek a hagyatéknek Magyarországra kerülése a Bodleian Library és az MTA Levéltárának iratai alapján kerül megrajzolásra. Igazi kortörténeti dokumentumok ezek, melyekből egy szövevényes, a korszak történelmi és politikai viszonyai által erősen meghatározott hagyatéki ügy követhető nyomon. Eredményeként, 14 évig tartott, hogy a Stein Aurél szándéka szerint az MTA-nak adott könyvei, kéziratái és fotói, rendeltetési helyükre érjenek. A hagyaték feldolgozása több szakaszban történt. A könyvek, miután tematikailag elosztásra kerültek a törzsgyűjtemény, és az akkor nem régen létrehozott Keleti Gyűjtemény között, ahova

természetesen a könyvhagyaték többsége került, viszonylag hamar az olvasók rendelkezésére álltak, s már évtizedek óta szolgálják a magyar keletkutatást, egyúttal magját képezik a Keleti Gyűjtemény indológiai, iranisztikai és Belső-Ázsiára vonatkozó állományának. Ma már elmondható, hogy több generációnyi orientalista tanult és kutatott Stein Aurél könyveiből. A hagyaték további része, amely kéziratokból, fotókból, térképekből stb. áll, több évtizedig hevert elzárva, 1999-től kezdődően angol-magyar együttműködésben került sor katalógizálására, de ez még mindig csak a teljes anyag egy részének feldolgozását, és a hazai, valamint a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetővé tételét jelentette.

Stein Aurél végakarataiban rendelkezett egy felfedezői alapítvány létrehozásáról is. Ennek történetét az eredeti végrendelet, annak módosítása, majd a British Academy és Magyar Tudományos Akadémia levélváltása alapján tekinti át a disszertáció.

Stein Aurél szándéka szerint a Stein-Arnold Fund célja, hogy Ázsia azon részeinek régészeti, történeti földrajzi, korai történeti és művészettörténeti kutatását támogassa, amelyhez az ő tudói érdeklődése is fordult egész élete során, s e kutatásokat angol vagy magyar állampolgárok folytathassák. Az eredeti végrendelet azonos jogköröket biztosított a British Academy-nek és az MTA-nak. Halála előtt három héttel azonban megváltoztatta, és a Magyar Tudományos Akadémia részéről csak a jelölés lehetőségét tartotta fenn, de úgy, hogy közben lehetővé tette, hogy magyaroktól egyéni jelentkezéseket is el lehet fogadni. Feltételezhetően, II. Világháború vége felé úgy érezte, hogy bármiképp alakulnak is a dolgok, ezzel biztosítja, hogy magyar tudósok részesülhessenek az ösztöndíj kínálta lehetőségekből.

A disszertáció utolsó fejezete munkásságának hazai és nemzetközi megítélését tekinti át a halála óta eltelt időszakban. A nemzetközi megítélésről szólva, tevékenységének egy máig vitatott eleme kerül tárgyalásra. Kínában - bár az idő múlásával egyre csökkenő mértékben - úgy tekintenek rá, mint aki megfosztotta a kínai népet történelmi emlékeitől. Ő ezzel szemben mindig is azt hangsúlyozta, hogy megmentette a leleteket. A műkincsek tulajdonjoga egy bonyolult nemzetközi jogi probléma. Az érvek és ellenérvek felsorakoztatása mellett, szó esik azon új törekvésekről, melyekkel a Stein Aurél gyűjtéséből származó műtárgyakat és kéziratokat őrző intézmények igyekeznek e kényes kérdést kezelni, pl. az anyag digitalizálásával, nemzetközi tudományos programok finanszírozásával.

A Selyemút kutatás ma reneszánszát éli, az utóbbi évtizedekben több, erre szakosodott intézmény jött létre, szakfolyóiratokat szentelnek a témának, ezáltal még inkább felértékelődik Stein Aurél tudományos munkássága.

Magyarországon az utóbbi másfél évtizedben, ha szerény mértékben is, de Stein Aurél helyet kap azon összeállításokban, kiállításokon, melyeknek célja az, hogy átfogó képet adjon azokról a magyarokról, akiknek munkássága hozzájárult a tudomány és a kultúra egyetemes fejlődéséhez. Ugyanakkor a magyar tudományos irodalomból még hiányzik egy tudományos igényű megírt, nemcsak az életutat és annak magyar vonatkozásait, de a szakmai munkásságot is, a mai kutatás eredményeinek felhasználásával bemutató, nagy összefoglaló mű.

Korszakalkotó tudományos munkássága, a magyar tudomány önzetlen és sokrétű támogatása indokolja, hogy Stein Aurél magyar tudomány történetében is elfoglalja méltó helyét.

Tudományos eredmények

A disszertáció, amennyiben sikerült a kitűzött célokat megvalósítani, egy átfogó képet ad Stein Aurél életének és munkásságának magyarországi vonatkozásairól. Azáltal, hogy elsősorban eredeti források felhasználásával készült, s azokat veti össze az új magyar és nemzetközi irodalommal, a róla szóló írásokban állandóan visszatérő, tényként kezelt hibás adatok, megállapítások kiigazítására, illetve cáfolatára alkalmas, egyben eddig fel nem tárt összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Ezzel remélhetőleg hozzájárul egy hiteles Stein Aurél kép kialakításához. Az akadémiai kapcsolatok feltárása adalékokkal szolgál a Magyar Tudományos Akadémia két világháború közötti történetéhez is.

A disszertáció témakörében megjelent publikációim és előadásaim

A Stein-gyűjtemény. in: Örökségünk, élő múltunk: gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.- Bp. : MTA, 2001, pp. 292-322
(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 37=112)

Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences/compiled by John Falconer, Ágnes Kártészi, Ágnes Kelecsényi, Lilla Russell-Smith; ed. by Éva Apor and Helen Wang.- Bp.-London : MTA-British Museum, 2002.- 350 p.
(Keleti Tanulmányok – Oriental Series 11.)

A katalógus bevezető tanulmánya:

Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian Academy of Sciences

In : Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the HAS, pp. 13-32

A Hungarian on the Silk Road. Letters to Sir Aurel Stein from friends and colleagues =
The Hungarian Quarterly, Vol. 43., Autumn, 2002, pp. 53-76

Aurel Stein and the Hungarian Academy of Sciences. In: Sir Aurel Stein. Proceedings of the British Museum Study Day, 2002.- London : British Museum, 2004, pp. 5-8
(The British Museum Occasional Paper, Number 142)

Előadások:

Sir Aurel Stein and the Hungarian Academy of Sciences

Sir Aurel Stein and Central Asia. British Museum Study Day. London, 23 March, 2002.

Stein Aurél és a magyar tudományos élet

Stein Aurél emlékülés. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2002. május 14.

Sir Aurel Stein and Hungarian scholarship

The South Asian Legacy of Sir Aurel Stein. International Conference, 6-7 March, 2004.

De Monfort University, Leicester